

ارزشهای هنری قرآن منحصر به فرد ابن بوآب*

در کتابخانه چيستريتي شهر دويلين

دکتر محمد خزائي

دانشکده هنر، دانشگاه تربيت مدرس

چکیده

قرآن منحصر به فرد ابن بوآب، هنرمند بزرگ شيعي دوره آل بويه، که هم اکنون در کتابخانه چيستريتي شهر دويلين پایتخت جمهوری ایرلند نگهداری می شود، هنوز از شاهکارهای هنر اسلامی به شمار می رود. تنوع بسیار عناصر تزئينی در این قرآن شیوه ای نو را برای تذهیب گران دوره های بعدی پدید آورد. استفاده و بکارگیری نقشهای تزئينی دوره پیش از اسلام هنر ایران (هنر ساسانی) از دیگر امتیازهای این قرآن است که ابن بوآب توانست با تغییر و بازسازی آنها شخصیتی کاملاً نو و مطابق با جهان بینی اسلامی ارائه دهد. از دیگر ویژگی های این قرآن وجود عناصری از قبیل آوردن نام علی (ع)، فرستادن درود و سلام بر آل محمد (ص) و بکارگیری تقسیم بندی های دوازده و چهارده گانه در تذهیب می باشد که همگی معرف یک اثر کاملاً شيعي است.

کلیدواژه ها: قرآن ابن بوآب، کتابخانه چيستريتي شهر دويلين، عناصر تزئينی، نقوش اسليمی و هندسی، هنر دوره ساسانی، امام علی (ع)، آل محمد (ص)، تذهیب، دوره آل بويه.

* - تاريخ وصول: ۸۰/۳/۲۳؛ تاريخ تصويب نهايي: ۸۱/۳/۲۹.

درآمد

قرآن کوچک و منحصر بفرد کتابخانه چیستر بیٹی (CHESTER BEATTY) شهر دوبلین پایتخت ایرلند، با گذشت هزار سال از کتابت آن، هنوز یکی از شاهکارهای هنر اسلامی به شمار می‌آید. این قرآن به گواهی کتیبه صفحه آخر آن از سوی هنرمند بزرگ شیعه، استاد بزرگ هنر خوشنویسی و تذهیب، علی بن هلال مشهور به ابن بوّاب، در دوران حکومت شیعی آل بویه در سال ۳۹۱ ق (۳۷۹ ش) در شهر بغداد کتابت و تذهیب شده است. ابن بوّاب به نقل از مؤلف کتاب *المفاوضة* مدتی در شیراز اداره کتابخانه بهاء الدوله پسر عضد الدوله را عهده‌دار بود. بر اساس منابع تاریخی در زمان کتابت این قرآن، امیر بهاء‌الدوله حاکم بغداد بوده است. (حقیقت، ۱۸۳). وبه قولی دیگر هنگامی که فخر الملک ابو غالب محمد بن علی بن خلف واسطی وزیر، از سوی بهاء الدوله والی عراقی شد، ابو بوّاب را از ندیمان خود قرار داد. (فضائلی، ۳۰۱). بیشتر پژوهشگران معتقدند که قرآن مجموعه چیستر بیٹی تنها قرآن موجود از آثار ابن بوّاب است. (Rise, 1995, p.3)

این قرآن همچنین یکی از قدیمی‌ترین نسخه‌های خطی است که به خط نسخ و بر روی کاغذ نوشته شده است. تذهیب این قرآن بسیار زیبا و هنرمندانه است. شیوه و روش تذهیب این قرآن، شامل عناصری تزینائی است که این عناصر در دوره‌های بعدی حتی تا به امروز به عنوان الفبای هنر تذهیب قرآن مجید مرسوم گردیده است. اطلاعات بسیار کمی از زندگی ابوالحسن علی بن هلال موجود است. او در نیمه دوم قرن سوم هجری به دنیا آمد. از آنجایی که پدرش منصب حاجبی و پرده‌داری آل بویه را بر عهده داشته، به این مناسبت او را «ابن بوّاب و ابن السّری» می‌نامیدند. (فضائلی، ۳۰۰).

علی بن هلال کار هنری خود را به عنوان تزین‌گر منازل شروع و سپس به کتابت و تذهیب کتابها پرداخت و در نهایت همانگونه که بیان شده ابن بوّاب به عنوان

کتابدار حاکم دیلمی بهاء الدوله (۴۰۳ - ۳۷۹ ق) در شیراز منصوب شد. (Yaqut, 1929, p.448). وی در سال ۴۱۳ ق در عهد خلافت القادر بالله بدرود حیات گفت.

به گفته میرزا حبیب الله اصفهانی، علی بن هلال فقیه و حافظ کل قرآن بوده و جمعاً ۶۴ بار به کتابت کل قرآن را پرداخته است. خط ریحان و محقق را او احداث کرده است. (اصفهانی، ۵۷). پیشتر آوردیم که از این مجموعه در حال حاضر تنها قرآن معروف چیستربیتی موجود است.

از دیگر کارهای مهم ابن بواب کامل کردن اصول و قواعد خوشنویسی است که حدود یک قرن پیش از او توسط وزیر و خوشنویس ایرانی، ابن مقله (درگذشته ۳۲۸ ق) تدوین شده بود. ابن بواب به خاطر نبوغ هنری، با هماهنگی حرکت و منحنی حروف تناسب‌های بسیار خوش آیند و چشم‌نوازی در قواعد ابداعی ابن مقله که بیشتر تحت تأثیر هندسه و تناسبهای ریاضی بود، به وجود آورد.

قرآن معروف چیستر بیتی

قرآن کتابخانه چیستربیتی (MS. I. 16) یک جلد قرآن کوچک با ۲۸۶ صفحه به ابعاد ۱۳/۵×۱۷/۵ سانتی‌متر و هر صفحه دارای ۱۵ سطر است. طول و عرض سطح نوشته شده ۹×۱۳/۵ سانتی‌متر و هر صفحه دارای ۱۵ سطر است. شش صفحه نخست قرآن با کاغذ سفید و براق بعدها به آن افزوده شده است. این شش صفحه به شرح حال ابن بواب به زبان فارسی که از کتاب ابن خلکان اقتباس شده، اختصاص دارد. کتابت قرآن، تذهیب و عنوانها، همگی در صفحات اصلی قرآن قرار دارند. صفحه پایانی قرآن به این موضوع اشاره دارد که این قرآن توسط علی بن هلال در بغداد در سال ۳۹۱ ق کتابت شده است: «کتب هذا الجامع علی بن هلال. بمدينة السلم سنة احدى و تسعين و ثلثمائة حامداً تعالی علی نعمه و مصلياً علی نبیه محمد و آله و مستغفراً من ذنبه» (شکل شماره ۱). (Rice, 1955, pp.1119).

نوع و جنس کاغذ اصلی قرآن از نوع ظریف و محکم و به رنگ قهوه‌ای خیلی کم رنگ است که این نوع کاغذ ویژه همان دوره بوده است. متن قرآن با مرکب قهوه‌ای سیر کتابت شده است. جلد موجود این قرآن در اروپا صحافی شده که در اثر این صحافی قسمتهایی از حاشیه قرآن از میان رفته است. این عمل همچنین متأسفانه قسمتهایی از تزیینات حاشیه قرآن، شامل سرترنج‌ها و شمشه‌های کوچک را از میان برده است. متن قرآن کلاً با خط نسخ نوشته شده، به گونه‌ای که کلمات خیلی به هم چسبیده کتابت شده‌اند. علامتهایی مانند «عشر» و «سجده» که در داخل شمشه‌های کوچک حاشیه قرار گرفته‌اند، به خط کوفی نوشته‌اند.

ارزش هنری تزیینات قرآن چيستربیتی کمتر از کتابت آن نیست. شاید مهمترین ویژگی این قرآن تنوع زیاد عناصر تزیینی است که این عناصر برای تذهیب قرآن‌های دوره‌های بعد به عنوان یک سنت شد. هماهنگی و هم‌خوانی میان تزیینات قرآن و خطوط کاملاً نشان می‌دهد هر دو از سوی یک هنرمند کار شده است. تذهیب‌های این قرآن را می‌توان به سه دست طبقه‌بندی کرد: ۱ - تذهیب تمام صفحه، ۲ - تذهیب حاشیه‌های قرآن، ۳ - تذهیب سر سوره‌ها (کتیبه).

تذهیب کل صفحه در این قرآن شامل پنج نمونه «دو صفحه‌ای» است که از مجموعه آنها هر دو صفحه، تذهیب و نوشته قرار دارد و دو مورد دیگر، کل دو صفحه فقط با نقوش تزیینی اسلیمی و هندسی آرایش شده‌اند. قرآن با دو صفحه کاملاً تزیینی آغاز می‌گردد (شکل شماره ۲). در این دو صفحه همه تزیینات و متن در میان دو مستطیل ایستاده قرار گرفته است. هر دو صفحه جمعاً به چهارده بخش تقسیم شده‌اند. در میان هر بخش افزون بر متن کتابت شده، زمینه آنها با یک نقش اسلیمی که از میانه به دو شاخه تقسیم شده، تزیین شده‌اند. (طرح شماره ۱). متن کتابت شده در این دو صفحه در برگیرنده این مطالب است که قرآن شامل ۱۴ سوره، ۶۲۳۶ آیه، ۷۷۴۶۰ کلمه، ۳۲۱۳۵۰ حرف و ۱۵۶۰۵۱ نقطه است.

«طرح شماره ۱»

دو صفحه بعدی این قرآن همچون دو صفحه پیشین تذهیب شده است. در این دو صفحه سطح دو مستطیل متقارن، به وسیله خطوط هندسی مشبک، روی هم ۱۲ شش ضلعی بزرگ و چند شش ضلعی کوچک به وجود آمده است. زمینه ۱۲ شش ضلعی بزرگ به وسیله نقوش اسلیمی و کلمات تزیین شده‌اند. متن کلمات کتابت شده در داخل شش ضلعی‌های بزرگ به بیات ترتیب آوردن سوره و آیات قرآن که به اهل کوفه به روایت امام علی علیه السلام می‌باشد، اختصاص دارد. «فی عدد اهل کوفه المروئی عن امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علی محمد نبیاً وعلیه السلام». (شکل شماره ۳). شایان ذکر است که در قرآن‌های قرون نخستین، چندین مکتب مانند روش کوفه، بصره، دمشق، مکه و مدینه برای ترتیب آوردن آیات قرآن مرسوم بوده است و در قرون بعدی از آوردن این مورد در آغاز قرآن خودداری شده است. در این دو صفحه نوشته‌های داخل شش ضلعی‌ها به رنگ طلایی کتابت شده و زمینه شش ضلعی‌ها به رنگ طلایی کتابت شده و زمینه شش ضلعی‌های کوچک هم با یک گل «نیلوفر آبی» (لوتوس) که ریشه‌اش به نقوش تزیینی ایرانی پیش از اسلام می‌رسد، تزیین شده‌اند. (khazaie,1999,p.104).

تمام دو صفحه بعدی این قرآن به صورت تزیینی و بدون نوشته تذهیب شده است. (شکل شماره ۴). هر دو سطح مستطیلی شکل دو صفحه به وسیله شش جفت

دایره (جمعاً ۱۲ دایره) در اندازه‌های مختلف که در همدیگر تداخل یافته تزئین شده است. قطر دو دایره بزرگتر به اندازه بلندی طول مستطیل، قطر دو دایره متوسط نیز به اندازه عرض مستطیل و دایره کوچک که با همدیگر تداخل دارند، مماس با پهنای حاشیه طولی مستطیلی طرح شده‌اند. هر کدام از دایره‌ها از یک حلقه مرکزی به رنگ طلایی و دو حلقه جانبی به رنگ خود زمینه طراحی شده‌اند، از برخورد دایره‌ها با همدیگر یک شمسه ترنجی شکل در مرکز تزینات هر صفحه به صورت افقی به وجود آمده است. این ترنج با نقشهای بسیار عالی و زیبای اسلیمی تزئین شده است. (طرح شماره ۲).

«طرح شماره ۳»

«طرح شماره ۲»

تزینات دیگر سطوح با نقوش هندسی تکرار شونده شکل ستاره‌های کوچک شش ضلعی و نقش Y شکل طرح شده‌اند؛ این نقشها به رنگهای سفید، قرمز تیره، سبز و طلایی رنگ آمیزی شده‌اند. در قسمت حاشیه هر طرف از دو صفحه، مانند صفحه‌های پیشین با دو نقش ترنج به صورت قرینه تزئین شده است.

تزینات دو صفحه آخر نیز شبیه به دو صفحه پیشین با تغییرات جزئی طراحی شده‌اند. (شکل شماره ۵). در این دو صفحه قسمت تزئینی هر دو صفحه نیز به وسیله ۱۲ دایره در هم تنیده شده، تقسیم شده است. نقوش تزئیناتی هر صفحه شامل یک

جفت نقش بالی شکل به صورت قرینه در بالا و پایین و یک جفت نقش گل نیلوفر آبی (لوتوس) در دو طرف عرض مستطیل طرح شده‌اند. نقوش بالی شکل به رنگ مشکی و با نقوش اسلیمی ترکیب شده‌اند. (طرح شماره ۳).

نقش بالی شکل همچون گل نیلوفر آبی، ریشه در هنرهای تزینی پیش از اسلام ایران دارد که در اینجا به صورت ساده و همراه با نقش اسلیمی طراحی شده است. تزیینات دیگر سطوح با نقوش تکرارشونده که در دوره‌های بعدی آن را در کاشیهای می‌بینیم، تزیین شده است.

دومین دسته‌بندی تزیینات قرآن ابن بواب در کتابخانه چيستريتي، شامل تزییناتی می‌شود که در قسمت حاشیه‌های بیرونی هر صفحه آمده است. این تزیینات شامل سرترنجهایی که همراه با اسم ۱۱۴ سوره قرآن آمده و همچنین شمس‌های کوچک که در وسط آنها «عشر» و «سجده» نوشته شده است. سرترنجهای که همراه با اسم سوره‌ها آمده، اگر چه شبیه همدیگر هستند، ولی هیچ کدام تکراری نیستند و بیشتر سوره‌ها از ترکیب گل نیلوفر آبی و برگهایی که به صورت قرینه‌ای که در دو طرف گل نیلوفر طراحی شده‌اند، شکل گرفته‌اند.

علاوه بر سوره‌ها، حاشیه‌های هر صفحه با شمس‌های کوچک «عشر» که نشان دهنده ۱۰ آیه است و شمس‌های کوچک «سجده» تذهیب شده است. شمس‌های کوچک آیه شمار، تفاوت اندکی با همدیگر دارند و تقریباً تمام آنها از دایره‌های طلایی به وجود آمده‌اند، ولی شمس‌های «سجده» پرکارتر و گاهی با یک پیچک گلدان و نقش اسلیمی تزیین شده‌اند. در برخی از صفحه‌ها این شمس‌ها از ترکیب مربع و یا ستاره‌های هشت ضلعی که در همدیگر تنیده شده‌اند به وجود آمده‌اند. در مرکز این شمس‌ها کلمه «سجده» به رنگ طلایی و با خط کوفی بر روی سطوح قرمز تیره، آبی و یا قهوه‌ای نوشته شده‌اند. (شکل شماره ۶). گاهی اوقات شمس کوچک «عشر»

و شمسه کوچک «سجده» لبه‌هایشان روی همدیگر قرار گرفته و یک ترکیب زیبایی را به وجود آورده‌اند.

آخرین دسته‌بندی تذهیب این قرآن شامل سرسوره‌ها (کتیبه) می‌گردد. سرسوره‌ها به صورت نواری مستطیل شکل است که اسم سوره به خط ثلث و یا نسخ همراه تزیینات نقوش اسلیمی را در خود جای داده است. هر کدام از این سرسوره‌ها نیز با یک سرترنج که با دقت به آن متصل گردیده تزیین شده‌اند. هر سرسوره نیز با یک سرترنج که با دقت به آن متصل گردیده تزیین شده‌اند. هر سرسوره با یک قاب تزیینی همراه است. (شکل شماره ۷). در صفحه شناسنامه قرآن (آخرین صفحه متن دار قرآن) در قسمت بالا و پایین از دو نوار تزیینی مستطیل شکل استفاده شده است. (نگاه کنید به شکل شماره ۱). این دو نوار که به جای دو سطر خالی صفحه آخر قرآن آمده است با نقشهای برگدار اسلیمی تزیین شده‌اند. (طرحهای شماره ۴ و ۵).

«طرح شماره ۴»

«طرح شماره ۵»

تجزیه و تحلیل عناصر تزئینی این قرآن در حوزه هنرهای تزئینی دوره اسلامی و تأثیرگذاری آن بسیار مهم و قابل بحث است. برای مثال استفاده از نقوش اسلیمی و هندسی در این قرآن و رنگ آمیزی بدیع آن، سنتی بزرگ را در پیش روی هنرمندان دوره‌های بعدی گشوده است.

ارتباط میان ارزشهای هنری قرآن ابن بواب و ادامه شیوه آن در نسخه‌های خطی و دیگر آثار هنری بسیار مشهود و محسوس است. برای مثال این ارتباط را در تذهیب دیوان شعر «سلامه بن جندل» (قرن پنجم هجری) که هم اکنون در موزه توپ قبوسرای استانبول نگهداری و به احتمال بسیار حدود شصت سال بعد از قرآن کتابت و تذهیب شده، بسیار ملموس است (شکل شماره ۱). تزئینات این دیوان شباهت‌های بسیاری با قرآن ابن بواب دارد. این اثرپذیری در طراحی نقوش اسلیمی و شمشه‌های کوچک که به شکل شمشه‌های «عشر» و «سجد» هستند دیده می‌شود. حضور نقوش اسلیمی در سفالهای نیشابور که در قرن چهارم هجری ساخته شده‌اند و یا تذهیب قرآن‌های معروف به «قرامطیان» که در دوره سلجوقیان قرون ششم و هفتم کتابت شده‌اند را نمی‌توان نادیده گرفت. برای مثال نقش اسلیمی صفحه آخر قرآن ابن بواب (طرح شماره ۲)، دقیقاً برای تزئین قرآن‌های دوره سلجوقی که یکی از آنها هم اکنون در موزه برلین نگهداری می‌شود، مورد استفاده واقع شده است. (شکل شماره ۳). چنین شباهتهایی میان تزئینات قرآن ابن بواب و آثار هنری دوره‌های بعدی حکایت از اثرگذاری این شاهکار هنری بر روند و شکل‌گیری هنری دوره‌های بعدی را دارد.

از دیگر ویژگیهای مهم قرآن ابن بواب استفاده و بکارگیری نقوش تزئینی پیش از اسلام هنر ایران است؛ نقوشی مانند نیلوفر آبی (لوتوس) و یا نقش بالی شکل که از هنر ساسانیان اقتباس شده است. ابن بواب با نبوغ هنری خود توانسته است با تغییر و بازسازی این نقشمایه‌ها و با تأکید بر جنبه‌های تزئینی آنها، شخصیتی کاملاً ممتاز و جدید به آنها بدهد.

نتیجه

نسخه خطی قرآن چیستربیتی که در سال ۳۹۱ ق در بغداد در دوره حکومت امیر بهاءالدوله بن عضدوالدوله دیلمی کتابت شده است، یکی از قدیمی‌ترین قرآن‌هایی است که به خط نسخ کتابت شده است. این قرآن تنها قرآن بر جای مانده از استاد بزرگ خوشنویسی و تذهیب، علی بن هلال مشهور به ابن بواب است. به جرأت می‌توان گفت این قرآن مهمترین اثر هنری است که از حکومت شیعی آل بویه بر جای مانده و دارای عناصری از قبیل آوردن اسم امام علی علیه‌السلام (در صفحه اول قرآن)، فرستادن سلام و درود بر آل محمد (در صفحه پایانی قرآن) و استفاده از تقسیم‌بندهای ۱۲ و ۱۴ گانه در تذهیب صفحات که در فرهنگ شیعه دارای معنا و مفهوم خاصی هستند، همگی بیانگر یک اثر هنری کاملاً شیعی هستند. این قرآن در مقایسه با دیگر آثار محدود معماری آل بویه مانند مسجد جامع نایین چندین قطعه پارچه دارای نقش و کتیبه که در کاوشهای شهر ری به دست آمده، از ویژگی خاصی برخوردار است. بی‌شک نمی‌توان از نقش ارزنده این آثار هنری که از شاهکارهای هنر اسلامی محسوب می‌شوند، در روند شکل‌گیری هنر اسلامی چشم‌پوشی کرد.

منابع و مأخذ

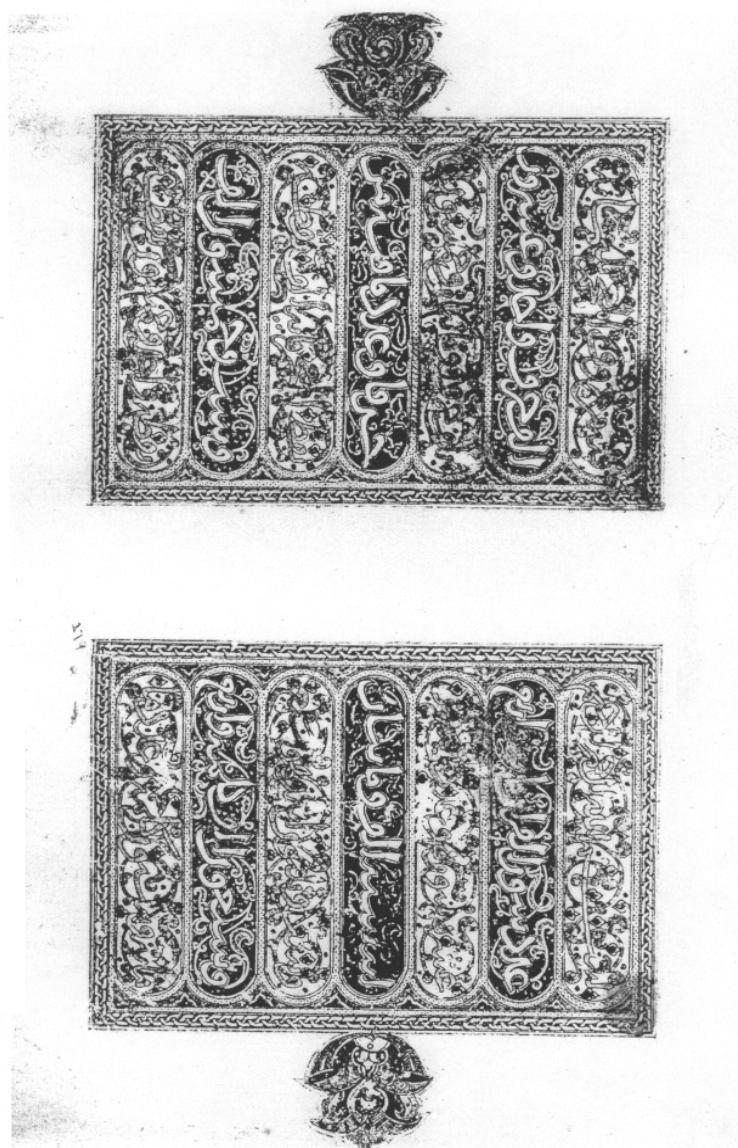
- اصفهانی، میرزا حبیب‌الله؛ *خط و خطاطان*، ترجمه رحیم چاوش اکبری، انتشارات کتابخانه مستوفی، تهران، ۱۳۶۹ش.
- حقیقت، عبدالرفیع؛ *تاریخ نهضت‌های ملی ایران* (از سوگ یعقوب لیث تا سقوط عباسیان)، انتشارات آفتاب حقیقت، تهران، ۱۳۶۳ش.
- فضائلی، حبیب‌الله؛ *اطلس خط*، تحقیقی در خطوط اسلامی، چاپ دوم، انتشارات مشعل، اصفهان، ۱۳۶۲ش.

- Dimand M. S. A: *Hand book of the Muhammadan Arts*, New York: Hartsdale House, 1947.

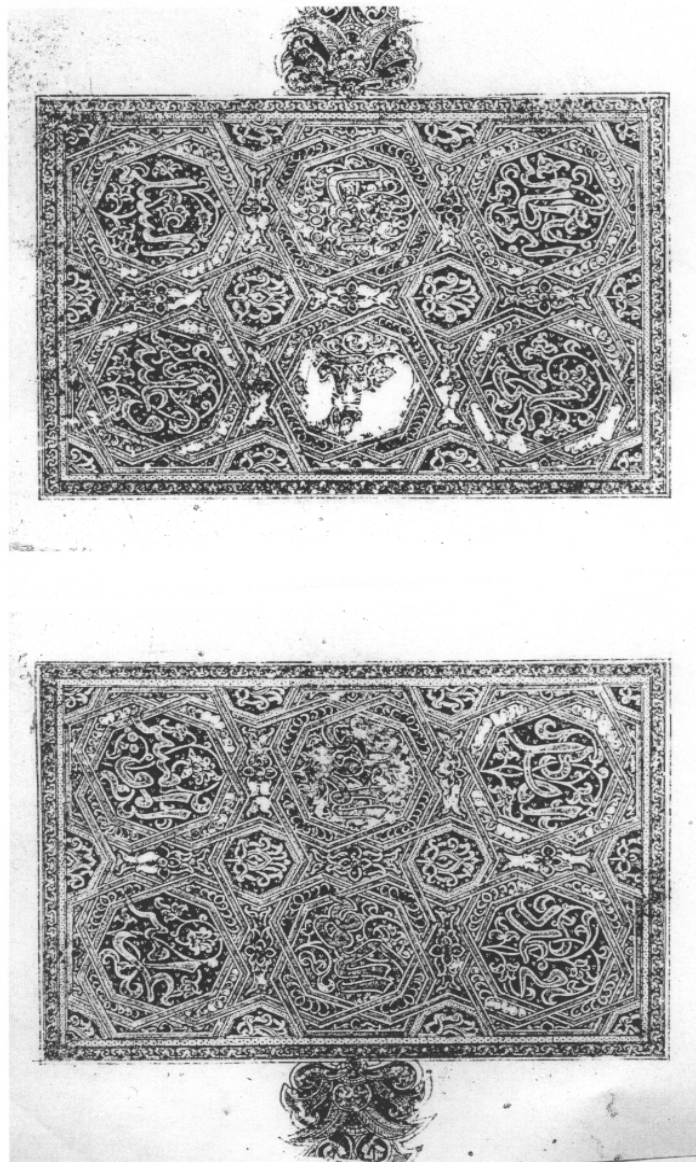
- Graber, Oleg: *The Mediation of Oranmet*, Princeton: Princeton University Press, 1992.
- James, David: *Our'ans of the Afamluds*, London: Afamluks, London: Alexandria Press, 1988.
- Khazaie, M: *Islamic persian Art*, London, Book Extra, 1999.
- Lings, Martin: *The Quranic Art of Calligraphy and Illumination*, London: World of Islam Festival Trust, 1976.
- Prdersen, J: *The Arabic Book*, Princerton: Princeton University Press, 1984.
- Rice, D. S: *The Unique Ibn al. Bawwab Manuscript*, Dublin, Emery Walker LTD, 1955.
- Safadi Y.H: *Islamic Calligraphy*, London: Thames and Hudson Limited, 1978.
- Yaqut: *Irshad al-Arib ila Marifat al-Adib*, ed. D. S. Margoliouth, Lindres, 1929.

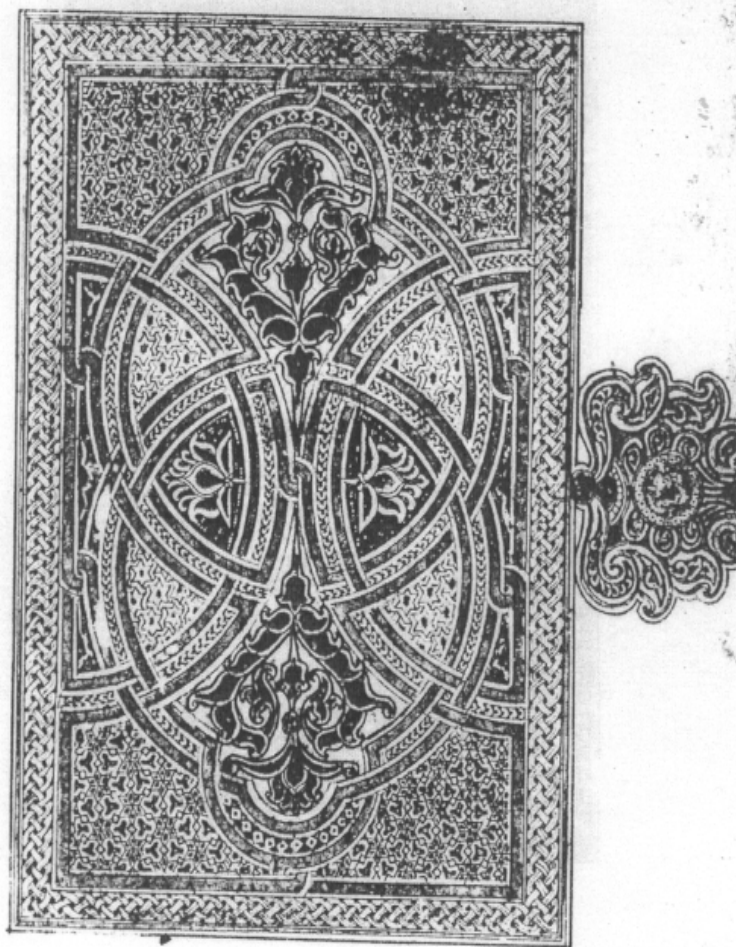
قرآن ابن بواب - شکل شماره ۱

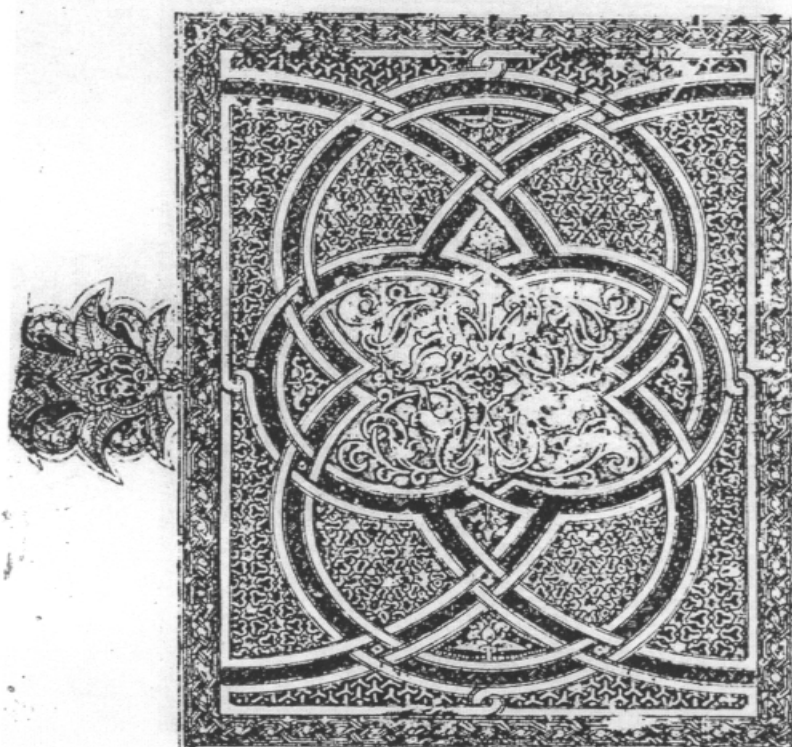
قرآن ابن بواب - شکل شماره ۲

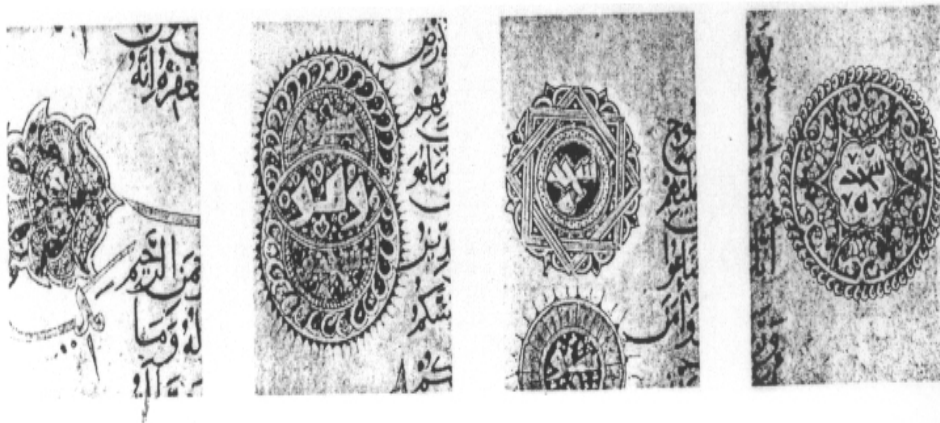
قرآن ابن بواب - شکل شماره ۳

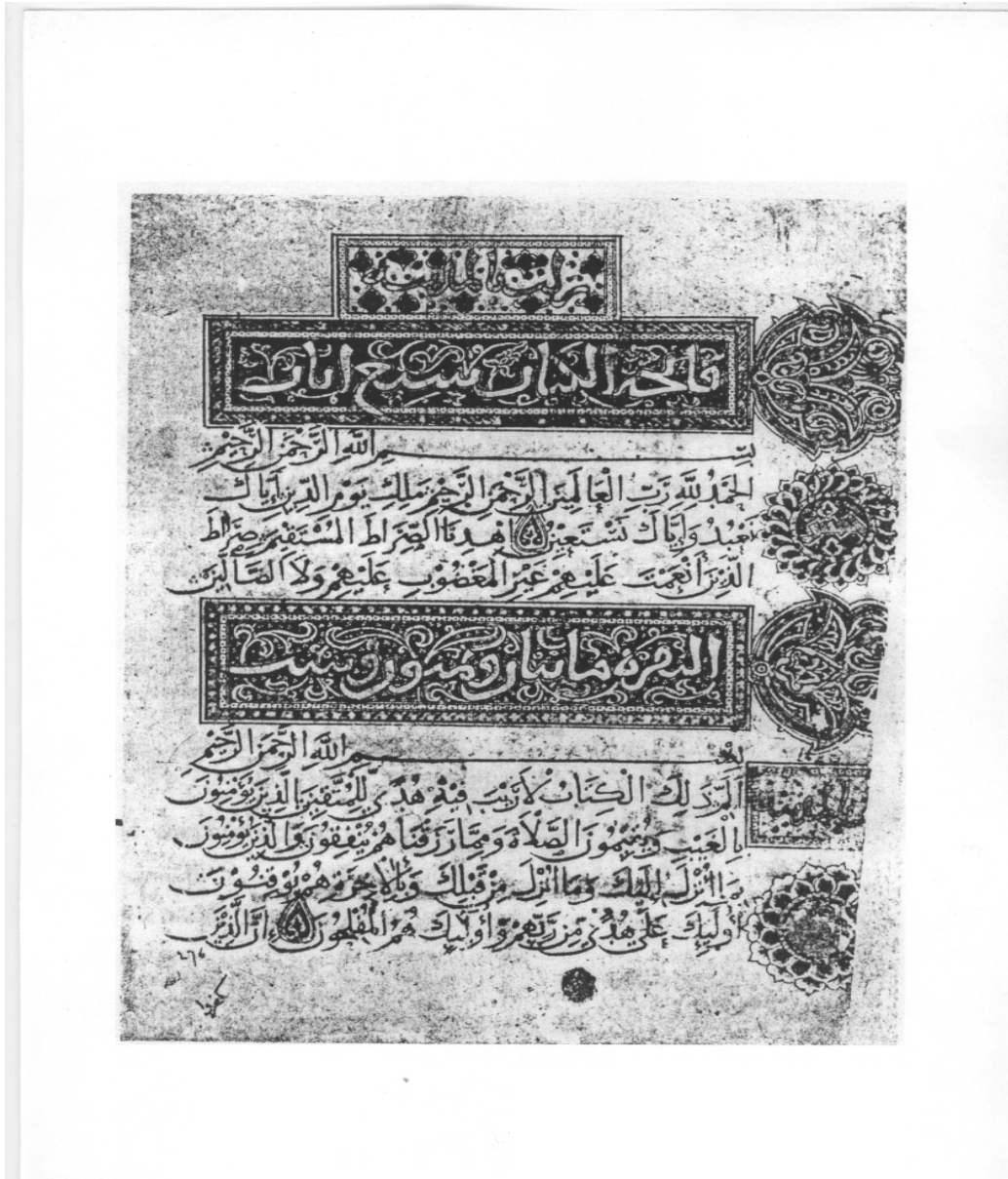
قرآن ابن بواب - شکل شماره ۴

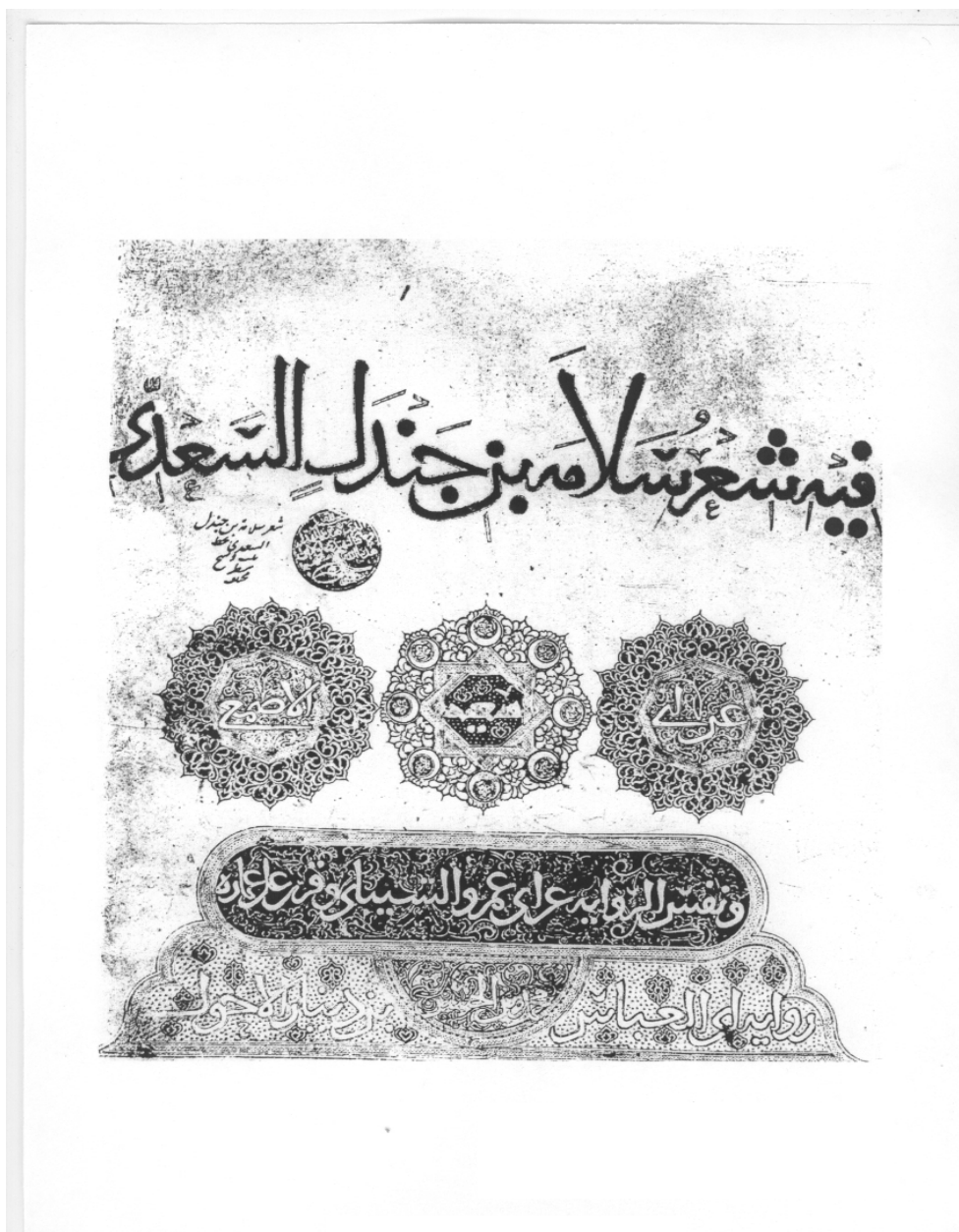
قرآن ابن بواب - شکل شماره ۵

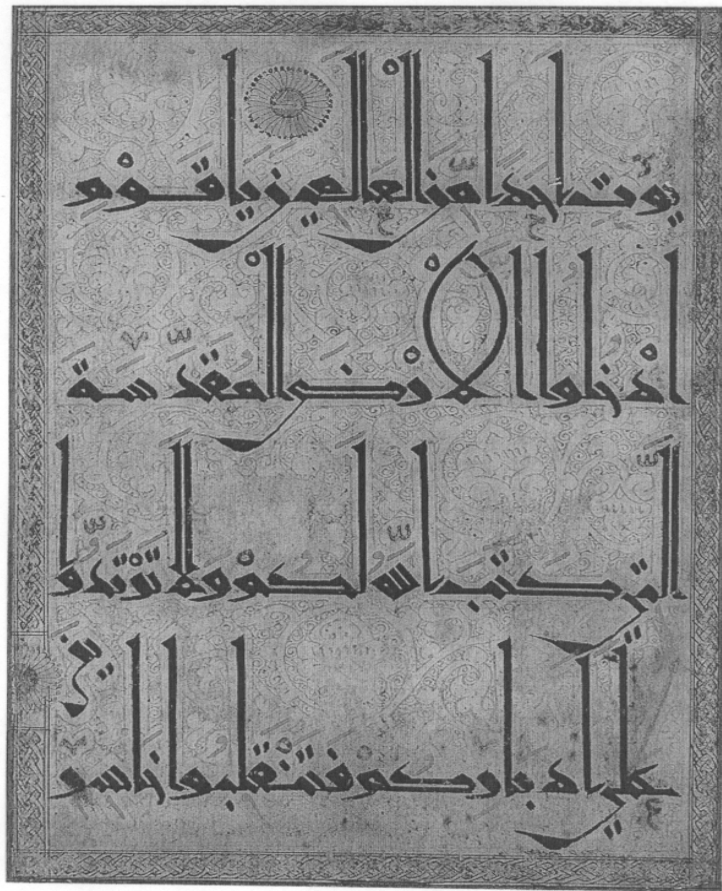
قرآن ابن بواب - شکل شماره ۶

قرآن ابن بواب - شکل شماره ۷

قرآن ابن بواب - شکل شماره ۸

قرآن ابن بواب - شکل شماره ۹

